

УДК: 494.3-25:495-25

Сагынбаева Б., ф. и. д., “Манас” ат. КТУ

“СӨЗДҮН” СЕМАНТИКАЛЫК-КОГНИТИВДИК БЕЛГИЛЕРИ

Макалада дүйнө таанымдагы кандайдыр бир түшүнүктү, кубулушту тыбыштардын топтому аркылуу билдире турган тилдик бирдик – «Сөз» концепти аркылуу кыргыз элинин таанып билүүсү, көз карашы, этноменталдык өзгөчөлүгү ачып көрсөтүлөт.

Изилдөөнүн максатына ылайык, “Сөздүн” семантикалык-когнитивдик белгилеринин маанилик “салмагы”, колдонулуу жыштыгына карай төмөндөгүдөй төрт топту бөлүп кароого болот:

1) Тилдин пайда-зыяны: Керексиз, ашыкча айтылган сөз адамды кыйноого салып, зыян алып келет. Жалган сөз менен адам эч качан жарыбайт, чындык сөз аркылуу гана адам коомдо жогору бааланат.

2) Тилдин сапаттык баалануусу: “Сөздүн сапаттык баалануусу” когнитивдик-семантикалык тобунда сөздүн сапаттык түрлөрү – түрдүү касиеттери – өтмө мааниде, метафоралар, эпитеттер аркылуу образдуу сыпатталып берилет.

3) Тилдин күчү: Сөздүн кудуретине баа берген кыргыз эли ар бир айтылган сөзгө, өзгөчө, каргыш сөздөрүнө этият мамиле кылуу керек экендиги эскертилет.

4) Тилдин мурас катары баалануусу: Макалада тарыхый мурас катары тарыхый маалыматтар, бай тажрыйбалар байыркы жазма эстеликтер, элдик оозеки чыгармалар, макал-ылакаптар аркылуу кийинки муунга жеткени айтылат.

Натыйжада тексттерде колдонулган эпитеттердеги баалоолор жана сөздү күч, тарбиячы, мурас катары баалоо түшүнүктөрү жалпы адамзаттык универсалдык баалоолорго кирери, аз сөздүү кишилердин оң баалангандыгынын улуттук өзгөчөлүк экендиги айтылат.

Өзөктүү сөздөр: сөз, тил, кеп, тилдик бирдик, тыбыш, лексема, морфема, сүйлө-, айт-, де-, улуттук мазмун.

Сагынбаева Б., д. ф. н., КТУ “Манас”

КОГНИТИВНЫЕ И СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕПТА “СЛОВО”

Статья посвящена исследованию этноментальных особенностей, взглядов, познания кыргызского народа в мировосприятии посредством концепта “слово”, являющегося языковой единицей, которая в форме сочетания звуков обозначает какое-то понятие.

Семантические и когнитивные признаки, присущие «слову», можно разделить на следующие четыре группы:

1) Польза и вред языка: Ненужные, лишние высказывания (слова) могут привести к страданиям и причинить вред. Ложь никогда не бывает добром, только через правдивые слова человека высоко ценят в обществе.

2) Качественная оценка языка: В когнитивно-семантической группе «Качественная оценка речи» качественные формы речи – различные свойства описываются образно в переносном смысле, через метафоры, эпитеты.

3) Сила языка: Понимая силу слова, кыргызы взвешивают каждое произнесенное слово и предостерегают от негативных слов, особенно от проклятия.

4) Оценка языка как наследия: В статье говорится, что, как историческое наследие, исторические данные, богатый опыт передаются следующему поколению через древние письменные памятники, фольклор и пословицы.

В заключении делается вывод, что оценка эпитетов, используемых в текстах и восприятие слова как силы, воспитателя, наследия являются частью общечеловеческих ценностей, а положительная оценка немногословных людей – национальной чертой.

Ключевые слова: слово, язык, речь, языковая единица, звук, лексема, морфема, говорить, сказать, рассказать, национальное содержание.

Saginbaeva B., doctor philological sciences
Kyrgyz-Turkish "Manas" university

COGNITIVE AND SEMANTIC FEATURES OF THE CONCEPT OF "WORD"

The paper is devoted to the study of the Kyrgyz people's ethno-mental features, views, cognition in the worldview through the concept of "word" as a linguistic unit that designates a concept, a phenomenon through a group of sounds.

The semantic and cognitive attributes denoting a "word" can be divided into several types:

1) The benefits and harms of the language: Unnecessary, exaggerated speech can lead to torture and harm. Lying is never good, only through the true words a person is highly valued in society.

2) A qualitative assessment of the language: In the cognitive-semantic group "Qualitative assessment of speech" qualitative forms of speech - various properties are described figuratively in the figurative sense, through metaphors, epithets.

3) The strength of the language: Understanding the power of the word, the Kyrgyz warn against every spoken word, especially against a curse.

4) Assessment of language as a heritage: The article says that both historical heritage, historical data, rich experience are passed on to the next generation through ancient written records, folklore and proverbs.

As a result that the assessment of epithets and concepts used in the texts for assessing the word as a force, educator, heritage are part of universal human values, and a positive assessment of the laconic is a national feature.

Key words: word, language, speech, language unit, sound, lexeme, morpheme, to speak, to say, to tell, national content.

Киришүү

Сөз түшүнүгү адамдардын аң-сезиминде табигый түрдө отурукташкан. Лингвистиканын алгачкы өнүгүү этабында эле тилдин мазмунуна жана сунулушуна көңүл бөлүнгөн. Байыркы грек философиясында (Платон, Аристотель), негизинен, сөздүн семантикалык түзүлүшүнө көңүл көп бурулган. Александриялык грамматиктердин көңүлүн мофологиялык аспект алган. Орто кылымдарда Европада, негизинен, сөздүн семантикасы, анын кээ бир түшүнүктөргө карата мамилеси изилденген. Пор-Роялдын грамматикасы сөзгө "Адамдар өзүнүн оюн түшүндүрүү үчүн өз алдынча мүчөлөргө ажыратылган тыбыштардын топтому", - деп аныктама берген. Ошону менен бирге сөздүн курамын жана тыбыштык-формалдык жактарын да белгилеп кеткен. Сөздөгү семантикалык кубулуштар Г.Паул, М.Бреал, И.М.Покровский тарабынан тереңделип изилденген. Ошону менен бирге сөздүн грамматикалык формасынын теориясы да тереңделе берген. Россияда А.А.Потебна жана Ф.Ф.Фортунатов сөздүн морфологиясын изилдешип, сөздөрдү кызматчы жана өз алдынча сөздөр деп ажыратышкан.

Сөзгө мүнөздүү өзгөчөлүктөр: бүтүндүк жана кепте эркин колдонулуусу. Сөз тыбыштардын айкашып келүүсү жана морфемалардын жыйындысы аркылуу уюшулат. Сөздүн лексикалык мааниси жана грамматикалык мааниси болот. Белгилүү тилдик каражаттар менен берилген грамматикалык маанилердин жыйындысы сөздүн грамматикалык формасын түзөт. Туюндуруу планында сөздүн лексемасы, мазмундук планда – семантема (семема) бөлүнүп чыгат. Сөздө негизги жана туунду формалар (мис: зат атоочто атооч жана кыйыр жөндөмөлөр) белгилүү бир байланыштар менен байланышкан негизги жана туунду маанилер бөлүнүп чыгат. Сөздүн маанисине адамдардын үйрөнүү аракеттеринин жыйынтыгы бекитилет. Структуралык байланышта сөз бир нече морфемадан турушу мүмкүн. Сөз сүйлөм курууда курулуш материал болуп кызмат аткарат.

"Сөздүн" семантикалык-когнитивдик белгилери

"Сөздү" туюндурган семантикалык-когнитивдик белгилерди бир нече түргө бөлүп кароого болот. "Сөздүн" семантикалык-когнитивдик белгилеринин маанилик "салмагы", колдонулуу жыштыгына карай төмөндөгүдөй төрт топту бөлүп кароого болот. Алар: 1)

тилдин пайда-зыяны; 2) тилдин сапаттык баалануусу; 3) тилдин күчү; 4) тилдин мурас катары баалануусу.

“Сөздүн” семантикалык-когнитивдик жагын уюштуруп турган тил каражаттарынын ичинен борбордук маанини ээлеп турган ачкыч сөздөр – *тил, сөз, кеп, айтуу, сүйлөө* деген контексттик маанидеги синонимдик лексемалар. Тегерегинде *жакшы сөз, жаман сөз, акылдуу сөз, эстүү сөз, алтын сөз, акылсыз сөз, туура сөз, жалган сөз, бош сөз, орундуу сөз, орунсуз сөз, сөз көкөлөтөт, сөз жерге чабат, сөз – терең, тили таттуу, тилиң тиштеп, ойлоп айтуу керек, жакшы сөз түбөлүктүү* деген ж.б. образдуу-ассоциацияланган метафоралар, эпитеттер көркөм маалыматтарды туюндуруп, семантикалык, логикалык жактан “сөздү” ар кандай мүнөздө чечмелеп берүүгө багытталган. Ошондуктан “сөздүн” семантикалык-когнитивдик тобунун ар бири *тил, сөз, кеп, сүйлөө* деген тил бирдиктери (өзгөчө сөз) борбордук маанини тулкусунда алып жүрөт.

Сөздүн пайда-зыяны. Кыргыз тилиндеги жазма эстеликтерде, макал-лакаптарда, фразеологиялык туруктуу сөз айкаштарында, көркөм чыгармаларда кепти колдонуунун, сүйлөшүүнүн бүтүндөй маданияты, ар бир кепке маани берип, ага карата жооп берүү өнөрү ачык айтылган. Анда турмуштук тажрыйба камтылып, сөздү туура колдонуу, туура сүйлөө үчүн билимге ээ болуу керектиги, *сөздүн* мазмунуна, сапатына жараша адамдын коомдогу орду жогорулары же төмөндөрү эскертилип, эгерде орду менен сүйлөй албаса же жалган сүйлөсө, зыянга учураары, аброю түшүп, элден-журттан каргыш алары айтылган. Мисалы, *Адамды сөз даңазалайт, сөз маскаралайт. Ак сөз ак жолго чыгат, кара сөз баткакка жыгат. Адамзатты сөз бузат, тоону, ташты сел бузат. Сөзүң өлгөнчө, өзүң өл. Бирөөнүн ат көтөргүс бөзү бар, бирөөнүн ат көтөргүс сөзү бар. Бирөөнүн көзү жакшы, бирөөнүн сөзү жакшы.*

Керексиз, ашыкча айтылган сөз адамды кыйноого салып, зыян алып келет: *Ашык сөз өкүнүчкө алып келет. «Билбейм» деген бир сөз, «билем» деген миң сөз. Куру кыйкырык таш жарат, куру кайрат баш жарат. Жел сөз жанга дары болбойт. Иш кууган ырыска жолугат, кеп кууган балага жолугат. Көп сөз ич көптүрөт. Сууну көп кечсе, чалчык болот, сөздү көп сүйлөсө, тантык болот.*

Жалган сөз менен адам эч качан жарыбайт, чындык сөз аркылуу гана адам коомдо жогору бааланат. *Жалган сөз жарытпайт, чындык сөз сени карытпайт. Калыс карыбайт, калпычы жарыбайт. Жалган сөздөн кут качат. Кеп чынынан бузулбайт. Сөзү чын болсо, ордунда турат, сөзү калп болсо, арбак урат. Кайгы адамдын өзүн чиритет, калп адамдын сөзүн чиритет.*

Сөздүн сапаттык баалануусу. Бул семантикалык-когнитивдик топто кыргыз тилиндеги сөздүн негизги белгилерин күчөтүп көрсөтүп, өтмө мааниде колдонулган: *жакшы сөз, чындык сөз, адилет сөз, жаман сөз, акылдуу сөз, эстүү сөз, акылсыз сөз, бекер сөз, бош сөз, жалган сөз, узун тил, ачуу тил, жылуу сөз, чириген сөз, арам сөз* сыяктуу эпитеттерде тилдин сапаттык касиеттери образдуу берилет.

Сөзгө карата колдонулган бул эпитеттерди оң сапатта жана терс сапатта колдонулган эпитеттер деп эки түргө бөлүп кароого болот. Эгерде туура, адилет, таамай салмак менен, кеп айтардан мурда ойлонуп, айлана-тегерегиндеги кырдаал-шарттарды эске алуу менен айтылган сөз оң сапатта бааланса, жалган сөздөр, билимсиздердин бош, бекер сөздөрү, жаман ниеттүү кишилердин ачуу сөздөрү терс сапатта бааланат. “Сөздүн сапаттык баалануусу” когнитивдик-семантикалык тобунда сөздүн сапаттык түрлөрү – түрдүү касиеттери, сын-сыпаттык белгилери өзүнүн түз маанисинде эмес, өтмө мааниде, көркөмдөлүп, метафоралар, эпитеттер аркылуу образдуу сыпатталып берилет.

Мисалы: *чындык сөз, акылдуу сөз, эстүү сөз, адилет сөз* сыяктуу эпитеттер – оң маанинидеги абстракттуу түшүнүктөрдү сөздүн белгиси, касиети катары көрсөтсө, *таттуу сөз* – даам өзгөчөлүктү, *жылуу сөз* – жылуулук өзгөчөлүктү, *сулуу сөз* – заттын ички, сырткы көрүнүш белгилерин оң сапатта образдуу көрсөткөн эпитеттер болуп саналат.

Терс сапатта: *бош сөз, жалган сөз, бекер сөз, узун тил, ачуу тил, жаман сөз, чириген сөз* деген кулк-мүнөздөгү өзгөчөлүк белгилерди билдирген эпитеттер колдонулат. Эпитеттерден сырткары, *сөз – жылытат, сөз – муздатат, тил – бузат* деген

метафораларда сөз кыймыл-аракеттик метафоралар аркылуу мүнөздөлгөндүгүн көрүүгө болот.

Сөздүн күчү. Кыргыз эли тилге, сөздүн күчүнө зор маани берип, ага карата “*Ойлонбой сүйлөгөн, онтобой ооруга жоолугат*”, “*Буттан тайыган турат, сөздөн тайыган турбайт*”, “*Тилдин сөөгү жок*”, “*Ойносоң да, ойлоп сүйлө*”, “*Сөзүң өлгөнчө, өзүң өл*” деген сыяктуу макал, учкул сөздөрдү айтып, орду жок олдоксон айтылган сөзгө же жан кейиткен суук сөзгө карата тилдөө, каргоо, наалат айтуу, кагуу, чочуу маанисиндеги “*Тилиңе тибиртке чыккыр!*”, “*Тилиңе келгир!*”, “*Тилиңе чок түшкүр!*”, “*Тилиңе күйдүргү чыккыр!*”, “*Тилиңе жара чыккыр!*”, “*Оозуңа келгир!*”, “*Оозуңа таш!*”, “*Таш оозуңа!*” деген сөздөрдү айтышкан. Сөздүн кудуретине баа берген кыргыз эли «*Айтылган сөз – атылган ок, кайра алалбайсың*», «*Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө*», «*Оозуңа келгенди оттобо*» деп, ар бир айтылган сөзгө, өзгөчө, каргыш сөздөрүнө этият мамиле кылуу керек экендигин эскертип келишкен. Кыраакы кишилер *өлүп кал, тукумуң курут болгур, өлсөңчү* деген каргыштардын ордуна *өркүнүң өскүр, тукумуң өскүр, өссөчү* деген оң маанидеги сөздөрдү тилдөө каражаты катары колдонушат: *-О –о тукумуң өскүр чечек, оозуңа келгенди оттобой жүр!* (Ш. Б.)

Сөздө чечендик. Курчтугу, таамайлыгы, маанисинин тереңдиги менен айырмаланган, чечен адамдар тарабынан оозеки айтылган сөздөрдү чечен сөздөр дейбиз. Чечендик – бул чечен, мыкты, кыйын сүйлөгөндүк. Кыргыз тилинде *Баатырдын көркү маңдайда, чечендин көркү таңдайда* деген макал бар. *Сөздү* чечендер табына келтире айтышып, бүтүндөй бир элдин кызыкчылыгын, тынчтыгын коргоо үчүн кызмат кылган кырдаалдар кездешет. *Ал чабышта, чечен сөздө сыналат. Баатыр кол баштайт тар жерде, чечен сөз баштайт ар жерде.* Эгер чечендер болбосо, *сөздү* жөндөп айта албаган бирөө бүтүндөй бир элдин кадыр-баркына шек келтириши мүмкүн: *Сөзү жаман элди булгайт, өтүгү жаман төрдү булгайт. Чеченде жалпынын сөз акысы бар. Жорто албаган жол бузат, айта албаган сөз бузат.*

Сөздүн мурас катары баалануусу. Адам баласы жашоонун маани-маңызын терең түшүнүп, билимин, адеп-ахлагын, жүрүш-туруш эрежелерин, жашоодон алган бай тажрыйбасын муундан-муунга мурас катары калтырып турат. Анын тилинин негизги кызматы да байыркы жазма эстеликтерди, элдик оозеки чыгармаларды, улуу инсандардын эмгектерин, учкул сөз, макал-ылакаптарын тарыхый мурас катары, улуттук маданияттын бир бөлүгү катары кийинки урпактарга жеткирүү болуп эсептелет. Ушундай жол менен ата-бабалардын жараткан эмгеги түбөлүк сакталып, мурасталып жүрүп отурган. Мисалы, *Адам өлсө сөзү калат, ат өлсө териси калат. Адамдын өзү жетпеген жерге сөзү жетет.*

Өткөн муундан урпактарга, укумдан-тукумга берилүүчү маалыматтар ар кандай окшоштуруулар, көркөм сыпаттоолор менен образдуу берилген. Мисалы, *сөз – өлбөйт, сөздү – сакта, сөздү – капка сакта* деген метафораларда тил жандуу жана жансыз затка окшоштурулуп, кыймылдык код-ачкычтар аркылуу, ал эми *сөз калтыруу – адат, сөз – акыл, сөз – асыл, сөз – алтын* деген метафораларда сөз абстракттуу заттык код-ачкычтар аркылуу берилип, өтмө мааниде колдонулат. Кыргыз тилиндеги *кары сөзү, карынын кеби, ата сөзү, осуят сөз* деген эпитеттик сыпаттамалар аркылуу “тил – мурас” мааниси уюшулат.

“Сөз” түшүнүгүнүн улуттук мазмуну

Тексттерде колдонулган оң коннотациядагы эпитеттердеги: *туура сөз, акылдуу сөз, жылуу сөз* ж.б.; терс коннотациядагы эпитеттердеги: *жалган сөз, жаман сөз, бош сөз* деген ж.б.у.с. сапаттык баалоолор жалпы адамзаттык универсалдык баалоолорго кирет. Ошондой эле *сөздү күч, байлык, пайда, зыян, тарбиячы, мурас* катары баалоо түшүнүгү – дүйнө элдеринин аң-сезиминдеги орток, универсалдуу түшүнүктөр. Анткени жалпы дүйнө элдеринин түшүнүгүндө тил: *ыйык, зор күч, чагылдыруучу күзгү* сыяктуу өзгөчө баалуулуктарга ээ. Жалпы адамзаттын түшүнүгү боюнча, ар бир адамдын илим-билими, ойлогон ою, инсандык сапаттары тилинде чагылат. Адамдын аң-сезиминин, ой жүгүртүүсүнүн күзгүсү – тил. Тил маалымат берүүчү, пикир алышуучу гана кызмат

аткарбастан, адам баласынын жеке мүнөзү, анын адамдык касиеттери тууралуу да толук маалымат берет.

Дүйнө элдеринин ичинен түрк элдеринин түшүнүгүндөгү улуттук өзгөчөлүк катары токтоо, ойлонуп сүйлөгөн, аз, бирок саз сөздүү кишилерди баалагандыгын тексттердеги “сөз” түшүнүгүн уюштурган семантикалык-когнитивдик белгилерден байкоого болот. Ушундан улам “Тилиңди тый”, “Тилиңе сак бол” деген насаат сөздөр, “Адамзаттын жакшысы – азыраак сүйлөп, көп тыңшайт, аргымактын жакшысы – азыраак оттоп, көп жуушайт”. “Аз сүйлөп, көп ук, аз сөз – саз сөз, көп сөз – чөп сөз”. “Сөзүң – күмүш болсо, сүйлөбөй койгонун – алтын” деген сыяктуу макалдар, учкул сөздөр бар. Мунун себеби түрк элдеринин дүйнө таанымында ойлонбой сүйлөнгөн сөздөрдөн көрө унчукпай коюу артык. Ар бир айтылган сөз сүйлөгөн адамга же аброй алып келет, же абийрин “айрандай төгөт”. Кыргыз тилиндеги “Кишини сөзүнөн тааны” деген макал буларга далил боло алат.

Демек, улуттук мазмундун менталдык семантикасын туюндурган төмөндөгү түшүнүктөр кыргыз элинин “сөз” түшүнүгүнүн өзөгүн түзөт деп айтууга болот:

сөз – чечендик;

сөз – тараза;

аз сөз – саз сөз.

Адабияттар:

1. Ибрагимов М. Кыргыз макал-ылакап, учкул сөздөрү [Текст] /М.Ибрагимов. -Кара-Балта, 2005. -500 б.
2. Юдахин К.К. Кыргызско-Русский Словарь. -Ф., 1965, 218-б.
3. Абдулдаев Э., Исаев Д. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. -Ф., 1983, 285-б.
4. Кыргыз тилинин сөздүгү. - Бишкек: Avgasya Yayıncılık, 2010. - 1460 б.
5. Кыргыз Совет Энциклопедиясы. 2-том. -Ф., 1977, 414-б.
6. Осмонова Ж., Конкобаев К., Жапаров М. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. – Бишкек, 2001.
7. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. -Бишкек: Шам, 1999. -976 б.
8. Макал-лакаптар / Баш сөзүн жазган ж-а түз. Ж.Ы.Койчуманов; А.Акматалиевдин жалпы ред. астында. -Бишкек: Шам, 2001. -208 б.
9. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика /В.А.Маслова. -Минск: Тертра Системс, 2004. - 254 с.
10. “Манас” Энциклопедиясы, 1-том. -Бишкек: Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясы, 2015.
11. Ожегов С.И. Словарь русского языка / под ред. Н.Ю.Шведовой. – 20-е изд. Стереотип. -М.: Русский язык, 1984. –750 с.
12. Clauson Gerard (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford at the Clarendon Press, Oxford University Press, Ely House, Glasgow, New York, Toronto.
13. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков /Э.В.Севортян. - М.: Наука, 1978. -768 с.
14. Starostin S. A., Dybo A.V., Mudrak O.A. (2003). An Etymological Dictionary of Altaic Languages, Leiden: Brill Academic Pub.
15. «Эл адабияты» сериясы. Макал-лакаптар. -Бишкек, 2001.
16. Эшкенов Д. Улуттук менталитеттин тил аркылуу чагылдырылышы (кыргыз макал-лакаптарынын негизинде) филол. илим. канд. дис. /Д.Эшкенов. -Бишкек, 2015. -449.